

EINSTEIN-FÉLE GRAVITATIO RÉGI ELMÉLETBŐL.

FARKAS GYULA r. tagtól.

Régi elméleten itt a speciális relativitás elméletét értem, a melyből egy eredete szerint még régibb elv, az inertia-erők virtualis munkájának az elve alapján az egytestproblemát szándékozom kifejteni.

Ebből az elvből indulva, a négy méretű siktérben egy pontnak egy háromméretű forgásfelületre utalt kényszermozgása olyan alakban állítható elő és azután a forgásfelületnek egyszerű phænomenologiai föltevésével olyan alak tulajdonítható, hogy az előkerült geodæsiai mozgásnak a mi mindenkori háromméretű empirikus terünkbe tartozó komponense épen az EINSTEIN-féle gravitációnak felel meg. Az erre alkalmas speciális felületek seregével megadott kényszer definiálja a négy méretű térben a physikai tér-állapotot.

1. *Jelölések.* Egy pont négy derékszögű koordinátáját x, y, z, s jelölje a négy méretű siktérben. Ezek sorában a három első jelentse a pontnak a mi mindenkori háromméretű empirikus terünkben lévő koordinátáit. Az x, y, z komponensű vektort röviden w -vel jelöljük: $w \equiv (x, y, z)$, ennek a nagyságát pedig r -rel: $\text{abs } w \equiv r$. A mi empirikus x, y, z -terünk egyméretű normálisán imaginarius időkoordinátát jelentsen s , tehát $s_i s_j \leq 0$, minél fogva a LORENTZ-transzformációban

$$w_i w_j + s_i s_j \equiv x_i x_j + y_i y_j + z_i z_j + s_i s_j = \text{inv.}$$

Tekintsük n számú tömegpont független rendszerét az $m_1, \dots, m_n$ invariáns és állandó („nyugalmi») tömegekkel a $w_1, s_1; \dots; w_n, s_n$ változtatható helyeken. A $(w_1, s_1), \dots, (w_n, s_n)$ négyes vektorokat egy és ugyanannak a θ skalárisnak, mint in-

varians valós időparaméternek a függvényeként számítsuk. Minden a θ paramétértől függő mennyiségnek a θ szerint képezett totális deriváltjait jelöljük a mennyiség fölé irt pontokkal, például az (m_i) tömegpontnak a «sebességét» és «gyorsulását» a θ időparaméter értelmében $(\dot{w}_i, \dot{s}_i)$, illetőleg $(\ddot{w}_i, \ddot{s}_i)$ alakban írjuk:

$$\frac{d}{d\theta}(w_i, s_i) \equiv (\dot{w}_i, \dot{s}_i), \quad \frac{d^2}{d\theta^2}(w_i, s_i) \equiv (\ddot{w}_i, \ddot{s}_i);$$

és írjuk a w_i nagyságára, r_i -re vonatkozóan

$$\frac{dr_i}{d\theta} \equiv \dot{r}_i = \frac{w_i \dot{w}_i}{r_i}, \quad (r_i^2 \equiv w_i^2 \equiv x_i^2 + y_i^2 + z_i^2);$$

$$\frac{d^2 r_i}{d\theta^2} \equiv \ddot{r}_i = \frac{d}{d\theta} \frac{w_i \dot{w}_i}{r_i} = \frac{w_i \ddot{w}_i + \dot{w}_i^2}{r_i} - \frac{w_i \dot{w}_i}{r_i^2} \dot{r}_i = \frac{w_i \ddot{w}_i + \dot{w}_i^2 - \dot{r}_i^2}{r_i}.$$

2. Az *inertia-erők virtuális munkájának elve a négyméretű síktérben* tömegpontok független rendszeréről azt állítja, hogy a négyes tengelyrendszernek és a (w_1, s_1) stb. négyes vektorok θ paraméterének a megválasztása lehet olyszerű, hogy a $-m_1(\ddot{w}_1, \ddot{s}_1)$ stb. négyes inertia-erőknek mindig minden virtuális munkája eltűnik:

$$\sum_1^n m_i (\ddot{w}_i \delta w_i + \ddot{s}_i \delta s_i) = 0,$$

a hol $(\delta w_1, \delta s_1)$ stb. képviselik a közös θ közös $d\theta$ megváltozásához az összes virtuális elmozdulásokat (a melyeken a lehetséges és a tényleges elemi elmozdulások különbségei értendő).

Ezentúl két tömegpont független rendszerére szorítkozunk, még pedig azzal a kikötéssel, hogy az egyiknek a tömege igen nagy legyen a másiknak a tömegéhez képest, m_1 igen nagy az m_2 -höz képest, úgy hogy m_2 az m_1 mellett ne tegyen számot. *Felteszünk, hogy ez esetben egy oly négyes tengelyrendszerben, amelyben az (m_1) tömegpont állandó négyes sebességgel mozog, igen pontosan áll a két pont rendszerére elvi egyenletünk:*

$$m_1 (\ddot{w}_1 \delta w_1 + \ddot{s}_1 \delta s_1) + m_2 (\ddot{w}_2 \delta w_2 + \ddot{s}_2 \delta s_2) = 0.$$

A *physikai térállapot hatása az (m_2) tömegpontra abból álljon igen pontosan, hogy ennek a mozgása egy háromméretű*

forogásfelületre van utalva, olyanra, a melynek a tengelye az (m_1) tömegpont pályavonalára. Utóbbin legyen az origo.

Ezek szerint a tengelyrendszer megválasztására a következő invariáns követelésünk van (t. i. invariáns a LORENTZ-transzformációban):

$$(\dot{w}_1, \dot{s}_1) = \text{const.}$$

Van továbbá az invariáns

$$\dot{w}_1 w_2 + \dot{s}_1 s_2 = \varphi(w_2^2 + s_2^2)$$

kényszeregyenletünk valamely invariáns alakú φ függvény szerint, az (m_2) tömegpont mozgására.

Egyszerűsítésül az s -ek tengelyét az (m_1) tömegpont pályavonalába helyeztük legyen, tehát

$$w_1 = 0, \dot{s}_1 = \text{const}; \quad (1)$$

a kettes indexet pedig mellőzzük:

$$m_2 \equiv m, \quad w_2 \equiv w, \quad s_2 \equiv s.$$

Most kényszeregyenletünk ebbe rudukálódik:

$$\dot{s}_1 s = \varphi(w^2 + s^2),$$

minélfogva s a w nagyságának r -nek a függvényeként teszi a kényszerfeltételt:

$$s = \psi(r). \quad (2)$$

Elvi egyenletünk ezekben az alakokban jelentkezik már most:

$$\begin{aligned} \ddot{w} \delta w + \ddot{s} \delta s &\equiv \ddot{w} \delta w + \ddot{\psi} \psi' \delta r \equiv \ddot{w} \delta w + \ddot{\psi} \psi' \frac{w \delta w}{r} \equiv \\ &\equiv \left(\ddot{w} + \ddot{\psi} \psi' \frac{w}{r} \right) \delta w = 0, \quad \left(\psi' \equiv \frac{d\psi}{dr} \right). \end{aligned}$$

Mint hogy δw szabadon adható, innen a

$$\ddot{w} + \ddot{\psi} \psi' \frac{w}{r} = 0 \quad (3)$$

mozgásegyenletünk van.

3. A θ időparaméter mint az (m) tömegpont Minkowski-féle egyéni időjelzője. A (3) előtt irt elvi egyenlet a tényleges elemi el-

mozdulásokra alkalmazva: $\ddot{w}dw + \dot{s}ds = 0$, tehát $\dot{w}^2 + \dot{s}^2 = \text{const}$. Ezt az állandót egyszersmindenkorra negatívnak tegyük meg (ami módunkban áll, mert $\dot{s}^2 \leq 0$). Ezáltal specziálisan MINKOWSKI második «axiomája» teljesül. Minthogy pedig elvi egyenletünk $k\theta$ paraméterrel is érvényes, ha θ paraméterrel érvényes és ha k állandó, onnélfogva θ megválasztható úgy, hogy ama negatív integrációs állandónk a negatív egység legyen, tehát hogy legyen:

$$\dot{w}^2 + \dot{s}^2 \equiv \dot{w}^2 + \phi'^2 \dot{r}^2 = -1. \quad (4)$$

A (3) mozgásegyenlet részletes kifejtése végezt felhasználjuk ezt az egyenletet, de felhasználjuk a (3) többi első integrálját is. Az utóbbiakat a (3)-nak w vektorral való vektori szorzata szolgáltatja, vagyis a $[w\ddot{w}] = 0$ egyenlet, amelyből valamely a állandó három komponensű vektor szerint $[w\ddot{w}] = a$. Ezt négyzeteléssel alkalmazzuk:

$$[w\ddot{w}]^2 \equiv w^2 \ddot{w}^2 - (w\ddot{w})^2 \equiv (\dot{w}^2 - \dot{r}^2) r^2 = a^2. \quad (5)$$

E két egyenletből ugyanis a területi sebesség és r hányadosára meg az $\dot{r}$ -ra

$$\dot{w}^2 - \dot{r}^2 = \left(\frac{a}{r}\right)^2, \quad \dot{r}^2 = -\frac{1 + \left(\frac{a}{r}\right)^2}{1 + \phi'^2} \quad (6)$$

kifejezéseink vannak, mint r függvényeire.

4. A mozgásegyenlet kifejtése. A (3) alatt előforduló $\ddot{\phi}$ deriváltat lépésről-lépésre ezekben az alakokban kapjuk:

$$\begin{aligned} \ddot{\phi} &\equiv \frac{d(\phi'\dot{r})}{d\theta} \equiv \phi''\dot{r}^2 + \phi' \frac{d}{d\theta} \frac{w\dot{w}}{r} \equiv \phi''\dot{r}^2 + \phi' \left(\frac{w\ddot{w} + \dot{w}^2}{r} - \frac{w\dot{w}}{r^2} \dot{r} \right) \equiv \\ &\equiv \phi''\dot{r}^2 + \phi' \frac{w\ddot{w} + \dot{w}^2 - \dot{r}^2}{r}. \end{aligned}$$

E szerint a (3) alól a $\ddot{w}$ gyorsulás kifejezése ezt az alakot ölti:

$$\ddot{w} = - \left(\phi' \phi'' \dot{r}^2 + \phi'^2 \frac{w\ddot{w} + \dot{w}^2 - \dot{r}^2}{r} \right) \frac{w}{r}.$$

Hogy innen a jobboldalon lévő $w\ddot{w}$ skaláris szorzatot eliminálhassuk, szorozzuk át skaláris módon a w vektorral:

$$w\ddot{w} = - \left(\phi' \phi'' \dot{r}^2 + \phi'^2 \frac{w\ddot{w} + \dot{w}^2 - \dot{r}^2}{r} \right) r,$$

tehát

$$\frac{w\ddot{w}}{r} = - \frac{\phi' \phi'' \dot{r}^2 + \phi'^2 \frac{\dot{w}^2 - \dot{r}^2}{r}}{1 + \phi'^2}.$$

Beírva ezt $\ddot{w}$ kifejezésébe:

$$\ddot{w} = - \left(\frac{\phi' \phi''}{1 + \phi'^2} \dot{r}^2 + \frac{\phi'^2}{1 + \phi'^2} \cdot \frac{\dot{w}^2 - \dot{r}^2}{r} \right) \frac{w}{r}$$

Vezessük be ide (6) alól $\dot{r}^2$ és $\dot{w}^2 - \dot{r}^2$ kifejezését és kapjuk:

$$\ddot{w} = - \left\{ \frac{-\phi' \phi''}{(1 + \phi'^2)^2} + \frac{\alpha^2}{r^3} \left(\frac{\phi'^2}{1 + \phi'^2} - \frac{r \phi' \phi''}{(1 + \phi'^2)^2} \right) \right\} \cdot \frac{w}{r}. \quad (7)$$

5. *Phaenomenologiai föltevés a térállapot szorosabb meghatározására. Egyezés az EINSTEIN-féle gravitációval.* Azzal a feltevéssel legyen megszorítva ϕ -nek (tehát egyben s -nek) az r -től való függése, hogy a gyorsulás (7) alatti kifejezésében az a területi sebességtől független összetevő a NEWTON-féle gyorsulás.

Ez a feltevés nyilvánképpen igen pontosan teljesül, ha tesszük

$$\frac{-\phi' \phi''}{(1 + \phi'^2)^2} = \frac{M}{r^2};$$

a hol M az m_1 (nagyobb) tömegnek a gravitációs állandóval való szorzata. Azonban általánosabban is teljesíthető a feltevésünk, nevezetesen úgy is, hogy azzal a kikötéssel tesszük

$$\frac{-\phi' \phi''}{(1 + \phi'^2)^2} = \frac{M}{r^2} + f'(r), \quad (8)$$

hogy az f függvény essék ki a gyorsulás (7) alatt írt kifejezéséből. Ezt a meghatározást quadratura alá vetvén, de az integrációs állandót félegység híján az f függvénybe számítván:

$$\frac{1}{1 + \phi'^2} = - \frac{2M}{r} + 2f(r) + 1, \quad (8_1)$$

tehát egyszersmind

$$\frac{\phi'^2}{1 + \phi'^2} = \frac{2M}{r} - 2f(r). \quad (8_2)$$

A (7)-ben történt helyettesítésekkel és erre az f -et tartalmazó résznek 0-sal egyenlítése után, a következő alakban nyerjük a $\ddot{w}$ gyorsulást:

$$\ddot{w} = - \frac{Mw}{r^3} \left(1 + 3 \frac{a^2}{r^2} \right). \quad (9)$$

Az f -re háramló egyenlet pedig így írható:

$$\left(1 + \frac{a^2}{r^2} \right) f'(r) = 2 \frac{a^2}{r^3} f(r),$$

a melyből

$$f(r) = \frac{h \equiv \text{const}}{1 + \frac{a^2}{r^2}}. \quad (10)$$

EINSTEIN a Merkúr-bolygó perihelium-mozgását magyarázó emlékezetes közleményében e bolygó gyorsulására (egy nyomtatási hiba nélkül véve) a következő kifejezésekhez jutott:

$$\frac{d^2 x_\nu}{ds^2} = - \frac{\partial \Phi}{\partial x_\nu}, \quad \Phi = - \frac{a}{2r} \left(1 + \frac{B^2}{r^2} \right),$$

a hol s az időparaméter, a a Nap tömegével meghatározott állandó, B a területi sebesség nagysága és $\nu = 1, 2, 3$.¹ Ha ezekben x_1, x_2, x_3 helyett x, y, z ; s helyett θ ; a helyett M ; B^2 helyett a^2 iratik, akkor a tartalmuk pontosan egyezik a (9) alatt előállított mozgás-egyenlettel.

6. Pótlások. a) Az energia-egyenletről. Ha a (6) alatt lévő második egyenletbe beírjuk (8₁) alól ψ' értékét, akkor azt kapjuk, hogy

$$\dot{r}^2 = \left(1 + \frac{a^2}{r^2} \right) \left(\frac{2M}{r} - 2f - 1 \right).$$

Innen f -nek (10) alatt található értékével

$$\dot{r}^2 = \frac{2M}{r} \left(1 + \frac{a^2}{r^2} \right) - \frac{a^2}{r^2} - (2h + 1) \quad (11)$$

¹ EINSTEIN: «Erklärung der Perihelbewegung des Merkur aus der allgemeinen Relativitätstheorie» Sitzungsber. d. Preuss. Akad. d. Wissensch. 1915. II. 837. 1.

«energia-egyenletre» teszünk szert.¹ Ebben, mint (9) egyik első integráljában, — $(2h+1)$ képviseli az integratiós állandót. A (8) alatt betoldott $f'(r)$ póttagnak köszönhető, hogy ez az integratiós állandó felmerült.

b) *A térállapot meghatározásáról.* A (8₁) és (10) alól

$$\frac{1}{1+\psi'^2} = -\frac{2M}{r} + \frac{2h}{1+\frac{a^2}{r^2}} + 1,$$

honnan :

$$\psi'^2 = 2 \frac{M(a^2 + r^2) - hr^3}{(r - 2M)(a^2 + r^2) + 2hr^3}. \quad (12)$$

Elliptikus integrálok határozzák meg tehát a ψ függvényt s úgy a (2) alatt kiszabott $s = \psi(r)$ forgásfelületet, azt a háromméretű felületet, a melyre az (m) tömegpont mozgása van utalva.

A (12) quadraturájának az állandója és az a^2 és h állandók változtatásával áll elő (2)-ből az a háromméretű felületsereg, a mely itt a négyméretű térben a physikai állapot jellemzésére szolgál.

c) *A gyorsulás kifejezéséről.* A gyorsulás végső kifejezésének (9)-nek egy meghatározó eleme a (9)-nek, mint differenciálegyenletnek egyik első integráljához járult integratiós állandó, az a^2 állandó. Ha ezt tekintet nélkül illetén jelentményére, sőt még tekintet nélkül állandó voltára is, a maga eredeti jelentménye szerint mint (5) valamelyik baloldalát írjuk be (9)-be, akkor absolut alakban kapjuk a gyorsulás kifejezését, például

$$\ddot{w} = -\frac{Mw}{r^3} \{1 + 3(a^2 - r^2)\}. \quad (13)$$

A sebességektől függő skaláris potenciál definitiójának értelmében² ehhez a vektoralakhoz az

$$Q \equiv \frac{M}{r} (1 + u^2 - r^2)$$

¹ H. WEYL: «Raum-Zeit-Materie» 4. kiadásában a 233. lapon az egyezés $m=M$, $E=2h+1$, $b^2=a^2$ által, a hol m , E , b^2 az ottani betűk.

² W. VOIGT: «Kompendium der theoretischen Physik» I. 1895. 24. lap.

függvény a skaláris potential. Ω differentiálja ugyanis a következő alakban állítható elő:

$$d\Omega = \mathfrak{R}dw, \quad \mathfrak{R} \equiv -\frac{Mw}{r^3} \{1 + 3(w^2 - \dot{r}^2)\} - \frac{2M}{r^3} [w [w\ddot{w}]].$$

Ebből ama definitio szerint $\ddot{w} = \mathfrak{R}$. Azonban $\mathfrak{R}$ kifejezésén könnyen megállapítható, hogy

$$[w\mathfrak{R}] = \frac{2M}{r} [w\ddot{w}], \quad \text{minélfogva} \quad [w\ddot{w}] = \frac{2M}{r} [w\ddot{w}];$$

és így $[w\ddot{w}] = 0$, tehát $\mathfrak{R}$ kifejezése (13) jobboldalával egyenlő.

(A M. T. Akadémia III. osztályának 1921 október 3.-án tartott üléséből.)